

UITERSTE NOODZAAK EN PARTIJPOLITIEKE EENWORDING

Over het belang van interne partijverhoudingen bij coalitievorming

R.A. Koole

de 'theorie' van de uiterste noodzaak

Ondanks een winst van vijf zetels bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1986 belandde de PvdA opnieuw in de oppositie. Gedurende de achtentwintig jaar die waren verstreken sinds de val van het laatste kabinet-Drees in 1958 had de PvdA slechts ruim zes jaren in de regering gezeten. Deze jaren waren moeizaam bijeen vergaard door drie kabinetten, die geen van alle de rit volmaakten. En nu de socialisten in 1986 weer een keer buiten een nieuw te vormen regering werden gehouden, kon men moeilijk volhouden dat van het beeld van de PvdA als natuurlijke regeringspartij nog veel meer over was dan een schone schim. Over de gevolgen van een langdurige ghettopositie van de (op één na) grootste partij kan met zich met het oog op de legitimatie van de parlementaire democratie zorgen maken. Daarbij is het van belang te weten hoe het toch komt dat de PvdA vaak naast de sleutels van het Catshuis grijpt. Deze vraag is het onderwerp van een discussie, die de laatste jaren met name onder politicologen gevoerd wordt en waarbij de stellingen van de Amsterdamse hoogleraar Daudt animerend hebben gewerkt. Daudt knoopte in zijn inmiddels zeer bekende hoofdstuk in de bundel Nederland na 1945 (1980) aan bij de door de katholieke Kamerfractie in 1922 geformuleerde en tijdens de kabinetscrisis van 1925 door haar leider Nolens herhaalde stelling slechts in 'uiterste noodzaak' met de socialisten op regeringsniveau te willen samenwerken.⁽¹⁾ In de lijn van het nomothetische karakter van de sociale wetenschappen zag Daudt in deze stelling van Nolens de bewoording van een algemene wetmatigheid. Zij zou ook gelden voor de periode na de Tweede Wereldoorlog. Iedere keer wanneer de PvdA aan de regeringscoalitie met de KVP en later het CDA deelnam was volgens Daudt van een getalsmatige dan wel politiek inhoudelijke noodzaak sprake geweest. De eenvoud van deze "theorie" is aantrekkelijk. Maar zij moet, behalve wellicht als didactisch instrument, verworpen of op zijn minst gepreciseerd worden vanwege haar historisch onnauwkeurige en nogal rekbare karakter. Voor de wetenschappelijke discussie heeft Daudt's "theorie" evenwel katalyserend gewerkt. Met name vanuit zijn eigen discipline is kritiek gekomen. De politicologen Dittrich, Andeweg, Daalder en Van den Berg betwijfelen de houdbaarheid van de "theorie van de uiterste noodzaak".⁽²⁾ Daudt ging al te gemakkelijk uit van een tweedeling in de Nederlandse politiek tussen links en rechts, waarbij de confessionelen bij de laatste categorie werden ingedeeld. Aan het verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving werd te weinig aandacht geschonken. Bovendien was de "uiterste noodzaak" soms wel erg geconstrueerd (bijvoorbeeld in 1965, toen volgens Daudt samenwerking met de PvdA ter oplossing van de omroepkwestie

"uiterst noodzakelijk" zou zijn geweest. Tenslotte werd de PvdA te zeer in een passieve rol geplaatst, alsof zij zelf op geen enkele wijze debet was aan haar minimale participatie in regeringscoalities gedurende meer dan een kwart eeuw. De historicus Bosmans veegt in dezelfde lijn evenzeer de vloer aan met Daudt's bewering.⁽³⁾ Dit brengt Bosmans zelfs tot de retorisch bedoelde vraag:

"Zou het gebruik door politicologen van de leer van de uiterste noodzaak ter verklaring van naoorlogse zaken iets te maken hebben met hun stijl om in grove schema's te denken, schema's die uit hun aard statisch zijn en het zicht ontnemen op de nuance, of zo men wil: op ontwikkeling, waarvoor de historicus zo gevoelig is?"⁽⁴⁾

Los van het van nature bestaande verschil tussen de nomothetische sociale wetenschappen en de idiosyncratische geschiedwetenschap, geeft de hierboven geciteerde kritiek van politicologen al aan dat de vraag van Bosmans evenzeer lijkt te lijden aan hetgeen daarin de politicologen verweten wordt: gebrek aan nuance. Nog in 1986 promoveerde de politicologe Visser op het proefschrift Alleen bij uiterste noodzaak?, waarin de visie van Daudt categorisch wordt afgewezen⁽⁵⁾, nadat zij evenwel als uitgangspunt van de studie had gediend. Daudt's stelling mag dan onjuist zijn, inspirerend was zij wel.

Betekent dit nu dat de uitspraak van Nolens uitsluitend de moeite van het bestuderen waard is, wanneer men inzicht wil verkrijgen in het politieke bestel van de jaren twintig? Zeker, het adagium van de uiterste noodzaak kan niet los worden gezien van de historische context, waarin de uitspraak is gedaan. Maar juist een nadere beschouwing van de beweegredenen van de RKSP en haar leider om zich zeer terughoudend op te stellen ten opzichte van de socialisten kan verhelderend zijn voor de theorievorming met betrekking tot kabinetsformaties. Zoals hierna uiteen zal worden gezet gaan alle coalitietheorieën tot nog toe uit van verhoudingen tussen partijen (getalsmatig dan wel qua beleidsopvattingen), terwijl de verhoudingen binnen potentiële coalitiepartners nagenoeg verwaarloosd worden. Uit de beschrijving van de historische context, waarin de leer van de uiterste noodzaak werd geformuleerd, moge blijken dat naast de getalsmatige en ideologische verhoudingen tussen de SDAP en de RKSP het vooral ook de relaties binnen de katholieke stroming waren, die een coalitie van socialisten en katholieken in de weg stonden. Na deze beschrijving, waartoe de aanleiding mede gevonden werd in de eveneens in dit Jaarboek opgenomen dagboek aantekeningen van de liberale voorman Dresselhuys, zal kort ingegaan worden op de verhouding tussen sociaal-democraten en christendemocraten gedurende de laatste vijftien jaar. Tenslotte zal worden geprobeerd de bevindingen te confronteren met de theorieën over coalitievorming.

de katholieke eenheid en de samenwerking met links

Op 30 november 1925 schreef de leider van de katholieke fractie in de Tweede

Kamer een antwoordbrief aan de Vrijzinnig-Democratische formateur Marchant, die na de val van het eerste kabinet-Colijn (4 augustus-14 november 1925) over de kwestie van een gezantschap bij het Vaticaan een nieuwe coalitie poogde te formeren. Marchant had de medewerking gevraagd van de katholieken voor een zogeheten 'democratische' combinatie met de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). Nolens besloot zijn brief met de volgende passage:

"Tegen de door u gevraagde medewerking bestaat o.m. het bezwaar, dat zij ons tot samenwerking zou brengen met de Sociaal-democratische Arbeiderspartij, wier diepere beginselen met de Katholieke lijnrecht in strijd zijn. Alleen bij uiterste noodzaak zou de Katholieke Kamerfractie tot deze om verschillende redenen door haar zeer ongewenscht geachte samenwerking kunnen overgaan. De Katholieke Kamerfractie ziet niet in, dat deze noodzaak thans reeds aanwezig zou zijn."⁽⁶⁾

Het citaat bevat enkele passages, die nadere aandacht vragen. Allereerst natuurlijk de woorden "alleen bij uiterste noodzaak". Nieuw was deze aversie tegen de sociaal-democraten allermint; al in mei 1922, ten tijde van de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen, had de Algemene Bond van de R.K. Rijkskieskringorganisaties (de voorloper van de RKSP) in een vergadering een motie aangenomen, waarin gesteld werd dat van "een samenwerking uitsluitend van katholieken en sociaal-democraten op de grondslag van een coalitie of regeerprogram onder geen voorwaarde of beding in overweging kon worden genomen".⁽⁷⁾ Hiermee werd gehoor gegeven aan de oproep van de Nederlandse bisschoppen een jaar eerder om in geen geval met de sociaal-democraten samen te werken. Het woordje "uitsluitend" was overigens in het oorspronkelijk bestuursvoorstel niet opgenomen, maar was later op initiatief van Koolen toegevoegd.⁽⁸⁾ Vaak worden Nolens' uitspraak van 1925 en die van zijn partij van 1922 op één lijn gesteld. Maar de woorden "alleen bij uiterste noodzaak" zijn duidelijk minder stringent dan "onder geen voorwaarde of beding". Gribling, de biograaf van Nolens, wijst er dan ook op dat het idee dat de katholieke leider hardnekkig samenwerking met de socialisten zou hebben geweigerd een legende is.⁽⁹⁾ Al eerder (in 1960) had Jan Rogier deze mythevorming rondom de persoon van Nolens bestreden.⁽¹⁰⁾

Verder valt in dit citaat op dat Nolens spreekt van "verschillende redenen" waarom samenwerking met de socialisten ongewensd was. Het verschil in levensbeschouwing, dat expliciet wordt genoemd is ook voor hem niet de enige reden. Tenslotte spreekt Nolens slechts van de "Katholieke Kamerfractie" en niet van de partij (terwijl de SDAP wel genoemd wordt). Staatsrechtelijk is het natuurlijk juister bij een kabinetsformatie te spreken van mogelijke instemming van een parlementaire fractie met een regeringscoalitie dan van een (buitenparlementaire) partij. Maar de fractieleider kon ook moeilijk anders, omdat de katholieke eenheidspartij, de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) pas een half jaar later, in juni 1926, formeel zou worden opgericht (de naam RKSP werd overigens al sinds 1918 gebruikt).

Dit laatste is van groot belang. De weerzin van de katholieke leiders om met de sociaal-democraten samen te werken kan niet los worden gezien van de moeizame wordingsgeschiedenis van de katholieke eenheidspartij.⁽¹¹⁾

In de eerste helft van de jaren twintig sprak de katholieke eenheid allerminst voor zich. Deze periode kenmerkte zich door vele conflicten, afsplitsingen en de poging de losse Algemene Bond van RK Kieskringorganisaties (opgericht in 1904) te reorganiseren tot een echte politieke partij. De onderlinge strijd binnen de katholieke stroming was fel, terwijl de noodzaak tot eenheid om verschillende redenen meer dan ooit gevoeld werd. De invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 noopte tot een hechtere landelijke partijorganisatie, zodat maximaal geprofiteerd zou kunnen worden van het grote aantal katholieke stemmen. Daarnaast was de Pacificatie van 1917 zeer belangrijk. Bij deze grondwetswijziging was immers de zaak van de gelijke financiële grondslag voor openbare en bijzondere scholen geregeld, een zaak die tot dan toe de katholieken en protestanten verenigd had in de strijd. De noodzaak van samenwerking in de Coalitie was daarom na 1917 minder groot. Samenwerking met andere dan de protestantse partijen zou wellicht tot de mogelijkheden gaan behoren of zelfs door de omstandigheden worden afgedwongen. Een sterke katholieke eenheidspartij was daarbij een voorwaarde om de moeizaam bereikte emancipatie van de katholieke gemeenschap in stand te houden en organisatorisch verder gestalte te geven. Maar deze werd niet zonder problemen bereikt. Een enkele keer zag men zich genoodzaakt een individueel lid van de Kamerfractie te royeren of te dwingen tot het ter beschikking stellen van het mandaat. Belangrijker evenwel was de richtingstrijd die binnen de katholieke gelederen woedde en die in 1922 duidelijk aan de oppervlakte kwam. Progressieve en conservatieve katholieken stonden tegenover elkaar met de verkiezingen voor de deur. Het katholicisme als samenbindend element tussen werkgevers en werknemers bleek niet altijd krachtig genoeg. Uit verzet tegen de 'rode' Nolens werd in april 1922 de conservatieve Nieuwe Katholieke Partij opgericht. Na de totstandkoming van het tweede kabinet onder leiding van de eerste katholieke minister-president Ruys de Beerenbrouck, werd in december 1922 ter linkerzijde de Katholieke Volkspartij opgericht. Van veel meer gewicht dan deze splinterpartijen was de beweging binnen katholieke kring rondom de Delftse hoogleraar Veraart. Deze "democratische" (dat wil hier zeggen: progressieve) beweging verzette zich tegen het autoritaire karakter van de Algemene Bond en organiseerde zich in november 1924 in het Verbond 'St. Michael. In haar eigen blad, De Morgen, pleitte zij voor het beëindigen van de regeringssamenwerking met de protestantse partijen. Een daadwerkelijke splitsing van de Algemene Bond in een progressieve en een conservatieve partij dreigde, hoewel Veraart c.s. steeds verklaarden niet op scheuring uit te zijn. De politieke leiding van de katholieken was er alles aan gelegen de eenheid te bewaren, hoewel zij zelf verdeeld was. Een speciale commissie bereikte tenslotte in januari 1925 een moeizaam compromis: de michaëlisten zouden de katholieke eenheid respecteren in ruil voor een grondige reorganisatie van de partij. Daarvóór had Nolens in

november 1924 - zonder overleg te hebben gevoerd met de rest van de fractie - in een rede in de Tweede Kamer een krachtig pleidooi voor eenheid gehouden, waarbij hij wel zoveel mogelijk tegemoet kwam aan de revendicaties van Veraart en de zijnen, zonder ter rechterzijde te verliezen wat hij aan de linkerzijde probeerde te behouden. De pluriformiteit aan mensen en inzichten was volgens Nolens een wezenskenmerk van een katholieke partij, maar de eenheid bleef voorop staan.⁽¹²⁾

Nolens' gezag binnen katholieke kring was weliswaar groot (de woordspeling "Nolens volens" werd destijds veelvuldig gehoord), onbetwist was het zeker niet. Bovengenoemde afsplitsingen wezen hier al op en nog in 1923 was het hem niet gelukt de fractie bijeen te houden bij de belangrijke kwestie van de Vlootwet.⁽¹³⁾ De behandeling van de Vlootwet vond volgens eigen zeggen "niet nolens volens maar nolens nolens" plaats en de fractievoorzitter, die zelf zijn fractiegenoten nogal eens voor het blok zette met onverwachte uitspraken, werd nu zelf overrompeld door het dissidente (nl. de Vlootwet afwijzende) gedrag van verschillende katholieke vertegenwoordigers.⁽¹⁴⁾ Tijdens de kabinetscrisis van november 1925 moest daarom alles gedaan worden om een dergelijk gescheiden optrekken van geloofsgenoten te voorkomen. Dat hierbij vooral de socialisten het in het katholieke politieke discours moesten ontgelden, moet weer voor een belangrijk deel verklaard worden uit de strijd tussen katholieken en socialisten om de katholieke arbeiders te behouden respectievelijk te winnen voor hun (respectievelijke) verzuilde vakorganisaties.

Stuurman laat in zijn proefschrift Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat de strijd om de verzuiling eindigen in 1920, waarna er tot 1960 een periode kwam waarin de verschillende krachten elkaar in evenwicht hielden.⁽¹⁵⁾ Eerder al hadden onder anderen Daalder en Lijphart de Pacificatie van 1917 aangegrepen om een omslag in het Nederlandse politieke bestel chronologisch te duiden, hoewel beiden zich van het enigszins arbitraire karakter van een jaartal bewust waren. Lijphart, die vooral oog heeft voor de wijze van besluitvorming, oordeelt het jaartal 1913 als een goed alternatief. Toen immers werden de twee belangrijke pacificatie-commissies ingesteld.⁽¹⁶⁾ Daalder stelt in zijn inaugurele rede uit 1964 dat aangezien bij de grondwetswijziging van 1917 de geëiste rechten erkend waren, een belangrijk stuk politieke dynamiek verdween.⁽¹⁷⁾ Hij wijst echter op het constante gevaar van afsplintering, dat bleef bestaan en dat "het accentueren van de algemene beginselen" en het "zo gespreid mogelijk aanspreken van sectionele belangen" bevorderde.⁽¹⁸⁾ Ook Stuurman waarschuwt ervoor het rond 1920 bereikte evenwicht te veel als een statisch gegeven te beschouwen. In verschillende streken was de verzuiling zijns inziens 'précair'. Met name de greep van de confessionele organisaties op de gelovige arbeiders is nooit volledig geweest. In de mijnstreek begon de ontzuiling volgens Stuurman al in de jaren twintig.⁽¹⁹⁾

Terwijl binnen de katholieke gelederen in de eerste helft van de jaren twintig een felle richtingenstrijd woedde, waren de katholieke leiders daarenboven aldus belast met het behoud van de katholieke arbeiders voor de eigen zuil.

Wat dit laatste betreft zou men de datering van het einde van de verzuilingsstrijd eerder na dan voor 1920 moeten situeren. En zelfs als men vasthoudt aan een omslag in de jaren 1917-1920, dient men te bedenken dat een dergelijke omslag een constructie achteraf is, die in de hoofden van de politieke leiders van het moment vanzelfsprekend nog niet evident was. Het gedrag van de katholieke leiders moet daarom begrepen worden vanuit een streven naar eenheid, geplaatst tegen de achtergrond van onzekerheid om deze eenheid te bereiken. Zoals gezegd was deze onzekerheid vooral met betrekking tot de grote groep katholieke arbeiders, sinds 1917 nu ook allemaal kiezers, niet uit de lucht gegrepen. Mede daarom was in katholieke kring een poging ondernomen om een alternatief te bieden voor de socialisatieplannen van de SDAP. Veraart, de latere leider van het Verbond St. Michael, had het corporatistische plan van een bedrijfsradenstelsel ontworpen, waarin werkgevers en werknemers een natuurlijke eenheid zouden vormen. Door dit plan nestelde Veraart zich binnen de katholieke stroming op de progressieve vleugel, hoewel vanuit het klassenstrijd-perspectief van de SDAP dit idee vanzelfsprekend fel werd bekritiseerd.

Door de 'revolutiepoging' van Troelstra in november 1918 kreeg het plan van Veraart zelfs tijdelijke steun van de katholieke werkgevers, maar nadat de angst voor een omwenteling was weggeëbd, bleek hun enthousiasme voor dit sociale stelsel voorlopig niet meer dan een wassen neus. In 1920 zette bovendien een economische crisis in, die de tegenstellingen tussen katholieke werknemers en werkgevers verscherpte en die tot 1925 zou duren.⁽²⁰⁾ In november 1922 stapten de werkgevers zelfs uit de Centrale Raad van RK Bedrijfsraden, die op basis van Veraarts ideeën waren ingesteld. Stakingen volgden en uit verzet tegen de conservatieve koers van de Algemene Bond, die inmiddels de anti-socialisten motie had aangenomen en waar de secretaris van de werkgevers, Kortenhorst, een belangrijke invloed werd toegedicht, werd in december 1922 de RK Volkspartij opgericht.⁽²¹⁾ Binnen de Algemene Bond bevonden de leiders van de katholieke arbeidersorganisatie, waaronder het Kamerlid Kuiper, zich in een moeilijke positie. De rechtse koers van partij en regering die een aantal van de sociale maatregelen van de katholieke minister van Arbeid, Aalberse, wensten terug te draaien (o.a. de 8-uren werkdag) moest worden bekritiseerd. Maar tegelijkertijd diende afstand bewaard te worden tot de SDAP uit angst voor overloop van katholieke arbeiders naar deze partij. Die angst was gegrond: tussen 1920 en 1923 liep het ledental van de katholieke vakorganisatie, dat in de jaren daarvoor juist sterk was gegroeid, door de economische recessie met een derde terug (de niet-confessionele vakorganisaties verloren overigens ook: het NVV een vijfde en het NAS de helft; het laatste was echter voor de katholieke organisaties geen concurrent)⁽²²⁾ En vanuit de SDAP en de VDB werd openlijk ingespeeld op de interne verdeeldheid van de katholieken. En bij de verkiezingen van 1922 werd de leuze gehoord: "Wie Kuiper kiest, kiest Kortenhorst, omwille van de eenheidsworst?".⁽²³⁾ Toen in 1923 het voorstel van de Vlootwet verworpen werd, slaakten de katholieke arbeidersleiders dan ook een zucht van verlichting. Een belangrijk agitatiepunt was de SDAP voorlopig kwijtgeraakt. Maar beduchtheid bleef bestaan en vooral

daarom konden deze arbeidersleiders niet meegaan met het streven van Veraart c.s. naar samenwerking met andere "democratische" partijen, hoewel zij op sociaal gebied veel met de michaëlisten gemeen hadden.

Voor Nolens was de geschetste situatie uiterst gecompliceerd. De drie christelijke partijen waren bij de verkiezingen in 1925 fors teruggevallen, zij het dat zij een nipte parlementaire meerderheid hadden weten te behouden. De SDAP had alleen bijna net zoveel gewonnen als de Coalitiepartijen gezamenlijk hadden verloren (3,4 resp. 3,8%). Nolens stond voor de taak de katholieke politieke eenheid zoveel mogelijk te bewaren, hoewel deze zowel van binnenuit als van buitenaf onder vuur werd genomen. Zijn eigen positie was hiermee direct verbonden. Niet behorend bij een specifieke vleugel, wist Nolens dat zijn gezag afhing van de mate waarin hij er in slaagde zowel de katholieke arbeidersleiders, de 'democratische' vernieuwingsgezinden als de conservatieven binnen de club te houden. Zijn uitspraak over de "uiterste noodzaak" in 1925 paste in dit beeld: de afstand tot de socialisten werd benadrukt, terwijl de deur naar een mogelijke samenwerking met de SDAP, die in 1922 door de partij was dichtgeslagen, weer op een kier werd gezet. Nolens' uitspraak moet daarom eerder gezien worden als een voorzichtige opening in de richting van de socialisten dan - zoals vaak gebeurt - als een definitieve verwijdering.

Enthousiasme voor samenwerking met niet-confessionele partijen had Nolens in November 1925 overigens duidelijk niet. Het gezantschap bij het Vaticaan, voor de Nederlandse katholieken een gevoelige kwestie, was tijdens de Eerste Wereldoorlog juist door de bemoeienis van Nolens - weliswaar tijdelijk hersteld. Ieder jaar was bij de behandeling van de begroting voor buitenlandse zaken hiertegen vanuit orthodox-calvinistische hoek geprotesteerd. Bij de formatie van het kabinet-Colijn in Juli 1925 was deze kwestie evenwel niet duidelijk geregeld. De leidsman van de VDB, Marchant, zag hierin een kans om de door hem verfoeide samenwerking van de christelijke partijen in de Coalitie te laten stranden. Toen dan ook de SGP'er, ds. Kersten, een amendement indiende om de post op de begroting bestemd voor het gezantschap te schrappen, stemde hij om puur 'opportunistische redenen' - zoals hij zelf zei - voor dit voorstel. Ook de SDAP wist hij over te halen. Tot het laatste moment had deze partij overigens geaarzeld om Marchant hierin te volgen, maar de overweging dat katholieken zelf weigerden voor hen belangrijke zaken "uit handen van de socialisten te willen ontvangen", zou uiteindelijk hun stemgedrag hebben bepaald.⁽²⁴⁾ Duidelijk was dat Marchant in plaats van de oude christelijke Coalitie een samenwerkingsverband op wilde zetten van 'democratische groeperingen', bestaande uit de VDB, de SDAP en uit progressieve katholieken. Wat betreft het eerste gedeelte van zijn strategie slaagde hij. Het kabinet-Colijn viel reeds na ruim drie maanden, waarna een zeer langdurige formatie volgde. Het uiteindelijke resultaat hiervan, het kabinet-De Geer, liet zien dat het tweede gedeelte van zijn opzet - een polarisatie tussen 'democratische' en niet 'democratische' partijen - jammerlijk mislukt was. Het kabinet-De Geer was een extra-parlementair kabinet van christelijke politici,

aangevuld met weinig politiek geprononceerde conservatieve liberalen. Direct na de val van het kabinet-Colijn, mocht Marchant volgens de regel "qui casse paye" als formateur proberen zijn wens van een 'democratische' coalitie te realiseren. Hij stelde daartoe zelfs voor het gezantschap bij het Vaticaan toch te continueren; hij had immers slechts om opportunistische redenen voor het amendement-Kersten gestemd, niet om inhoudelijke! In deze fase van de formatie was Nolens onverbiddeijk. Marchant kreeg nul op het rekest. Hoe kon het ook anders? Marchant solde met een voor het katholieke volksdeel en voor Nolens persoonlijk gevoelig punt en bovendien wilde hij vanuit zijn polarisatiestreven de katholieke eenheid breken. Tegelijkertijd wist Nolens dat een alternatief voor Marchants' ideaal ook niet eenvoudig te realiseren zou zijn. De CHU had ook voor het amendement van Kersten gestemd, waardoor een simpele voortzetting van de Coalitie onmogelijk was. Vlak voor de stemming in de Kamer op 11 November 1925 had Nolens weliswaar verklaard dat bij aannname van het amendement-Kersten voor zijn fractie de vraag belangrijk zou worden of de katholieken überhaupt een kabinet zouden kunnen steunen met partijen die voor het amendement hadden gestemd⁽²⁵⁾, uitgesloten had hij dit laatste niet. Maar ten tijde van Marchants' poging om een kabinet te vormen, was het hiervoor nog te vroeg; en de 'opportunistische' Marchant was nu ook niet de eerst aangewezen om met de katholieken een kabinet te formeren. Daarom schreef Nolens de brief met de beroemde passage over de uiterste noodzaak. In deze brief werd de ideologische afstand tot de SDAP genoemd als één van de redenen die de gevraagde samenwerking in de weg stonden. Andere niet in de brief genoemde redenen waren tevoren wel in de fractie door Nolens naar voren gebracht. Puchinger vat Nolens' betoog daar aldus samen:

"Nu was er eenheid in het katholieke kamp; in de pers, onder het katholieke volk, in de Kamerclub, in de vakbeweging; het leek Nolens daarom heel onwijs deze eenheid thans prijs te geven ten bate van een samenwerking met socialisten onder leiding van Mr. Marchant. Men diende de rooms-katholieke vakbeweging niet in de steek te laten door een samengaan met Stenhuis, de man van het NVV. Dat zou slechts verwarring en verbijstering in het land geven."⁽²⁶⁾

Maar Nolens was politicus genoeg om zich te realiseren dat de politieke verhoudingen wel eens een samenwerking met de socialisten met zich mee zouden kunnen brengen (de vrijzinnig-democraten waren slechts van gering numeriek gewicht, zodat zij in de overwegingen nauwelijks een rol speelden. Persoonlijk was hij daar ook niet echt op tegen. De kwestie van het gezantschap vereiste echter dat er enige tijd over heen moest gaan voordat deze optie bespreekbaar zou kunnen worden. Daarnaast diende de katholieke vakbeweging er van overtuigd te worden dat een andere mogelijkheid niet voorhanden was. De economische crisis van 1920-1925 raakte dan wel aan zijn einde, maar het was nog maar de vraag of de tijdens deze crisis verloren vakbondsleden zouden terugkeren naar de katholieke vakbonden en niet naar het NVV van Stenhuis zouden stappen, wanneer diens partij, de SDAP, goed genoeg bevonden zou worden om samen met de katholieken een coalitie te

vormen. Aan de andere kant moest ook de groep michaëlisten rondom Veraart binnen de katholieke eenheidsbeweging gehouden worden, zodat de samenwerking met socialisten, die deze michaëlisten juist voorstonden, niet totaal afgewezen moest worden. De botte poging van Marchant om in te breken in de fragiele katholieke eenheid, gecombineerd met het evenmin erg subtiel spel van de SDAP en het NVV om de progressieve katholieken van de overigen los te weken⁽²⁷⁾, maakte dit streven van de michaëlisten echter voorlopig minder opportuun. Vandaar dat Nolens brede instemming verkreeg voor zijn stelling bij uiterste noodzaak te willen samenwerken, maar dat "thans" die noodzaak niet aanwezig was.⁽²⁸⁾ Marchants' poging een progressieve coalitie te vormen mislukte. Uit de dagboekantekeningen van Dresselhuys, de leider van de Vrijheidsbond, blijkt dat Dresselhuys en Colijn er niet helemaal gerust op waren dat Nolens niet zou proberen die "uiterste noodzakelijkheid" te creëren door eerst een paar formatiepogingen te laten mislukken (zie elders in dit Jaarboek).

Hoe dit zij, Nolens kreeg niet eens de kans dit te bewerkstelligen. Tegen zijn wens in en zonder zijn medeweten kwam na een lange formatie het kabinet De Geer tot stand. Aan dit resultaat had zijn partijgenoot en voormalige premier Ruys de Beerenbrouck een belangrijke bijdrage geleverd. Bij de formatie van 1929 zou iets dergelijks zich herhalen. Nolens' invloed was dus zeker niet zonder grenzen. De al te gretige poging van vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten om de progressieve katholieken in het 'democratische' kamp te trekken, hadden Nolens' positie doen verzwakken ten gunste van de conservatieve vleugel binnen de eenheidspartij, die in 1926 formeel zijn beslag kreeg.⁽²⁹⁾ Een deel van de linkervleugel, inclusief Veraart, verliet in 1929 de RKSP en richtte de Katholiek-Democratische Bond op (later met Katholieke Volkspartij gefuseerd tot Katholiek Democratische Partij).

de christen-democratische eenheid en de samenwerking met links

De rol die de RKSP en haar opvolger, de KVP, innamen in het politieke krachtenveld, is het laatste decennium overgenomen door het CDA. De formele fusie van KVP, ARP en CHU tot het CDA vond in oktober 1980 plaats, maar vanaf 1967 waren reeds gesprekken gevoerd over christendemocratische samenwerking, die in 1975 geleid hadden tot een federatie tussen de drie partijen.

De parallellen tussen het streven naar katholieke eenheid in de jaren twintig en dat naar christen-democratische eenheid in de jaren zeventig zijn met het oog op samenwerking met name sociaal-democraten opvallend te noemen. Natuurlijk, elke historicus zal het bekende Franse gezegde op zijn minst aanvullen tot "l'histoire ne se repète jamais de la même façon". En aan het begin van dit artikel zijn reeds verschillende auteurs geciteerd, die een al te gemakkelijke toepassing van uitspraken uit de jaren twintig op de naoorlogse periode afwijzen. Maar een vergelijking tussen beide periodes kan nuttig zijn voor het

ontwikkelen van coalitietheorieën en is bovendien te aardig om haar niet kort aan te duiden.

Evenals de groei naar de RKSP was de christen-democratische éénwording een moeizame ontwikkeling, vol momenten van twijfel aan de haalbaarheid ervan.⁽³⁰⁾ In de periode van strijd om de verzuiling was het zaak geweest katholieken op basis van hun geloof te verenigen, teneinde een machtspositie op te bouwen en te handhaven. In de tijd, waarin de ontzuiling zich inzette, kwam de machtspositie van de confessionele partijen onder druk te staan. Bij de verkiezingen van 1967 verloren zij voor het eerst hun gezamenlijke meerderheid in de Tweede Kamer.⁽³¹⁾ Met name de KVP was achteruit gegaan. Teneinde een machtspositie te handhaven en om het behoud van christelijke waarden in een steeds meer gesecculariseerde samenleving veilig te stellen, vatte het streven naar christen-democratische eenheid post. Geen eenvoudige opgave voor groeperingen met elk een geheel eigen 'cultuur'! Binnen de ARP vreesde men bovendien al te vrijblijvend-godsdienstige uitgangspunten, hetgeen tot een uitvoerige grondslagdiscussie leidde. Binnen de KVP ijverde partijvoorzitter De Zeeuw juist voor een "open partij". Bij zowel de KVP als de ARP was de linkervleugel beducht voor het ontstaan van een eenheidspartij van conservatieve signatuur. Een en ander leidde tot het vertrek van personen en groeperingen ter linker- en ter rechterzijde. Maar deze problemen vermochten niet een halt toe te roepen aan de belangrijkste partijpolitieke vernieuwing van de laatste decennia: de totstandkoming van het CDA.

De realisatie van het christen-democratisch eenheidsstreven vond plaats in een vijandige omgeving. Net als in de jaren twintig was door links een polarisatiestrategie ontwikkeld, die tot duidelijkheid in de politiek moest leiden door de christen-democraten (in spe) te dwingen het centrum van het politieke krachtenveld te verlaten. Marchant, gevolgd door de SDAP, probeerde dit met zijn ideaal van een tweedeling tussen 'democratische' en 'niet-democratische' partijen⁽³²⁾; de PvdA volgde Ed. van Thijn in zijn verlangen een 'penduledemocratie' te bewerkstelligen door onder andere het presenteren van stembusakkoorden en schaduwkabinetten vóór de verkiezingen.⁽³³⁾ In feite kwam het in beide gevallen neer op de afschuw van partijvorming op godsdienstige grondslag en op de omhelzing van een geforceerde uni-dimensionale verdeling van partijen over een politiek spectrum zonder centrum.⁽³⁴⁾ De wens was de vader van de gedachte, maar de praktijk maakte deze hoop ijdel. Weliswaar ging de ontzuiling gepaard met een toename van het aantal zwevende kiezers, maar de richting waarin deze electorale nomaden trokken was niet steevast vanuit het centrum naar de flanken. Het polarisatiestreven van links heeft hierin geen verandering kunnen brengen, ook al was dat op grond van de algemene theorie van de politicoloog Sartori te verwachten geweest. Hij voorspelde namelijk centrifugale competitie bij toename van het aantal zwevende kiezers.⁽³⁵⁾ Nederland voldoet echter niet aan dit beeld. Ondanks polarisatie wist het politieke centrum zich als belangrijke kracht te handhaven. Dit moet vooral verklaard worden door de

wijze waarop ten onzent de polarisatie werd gevoerd.

Polarisatie ontkent de mogelijkheid om binnen één partij de meeste sociaal-economische klassen te verenigen op basis van een andere dimensie. En bovendien wordt polarisatie altijd ingegeven door de hoop er zelf (electoraal) voordeel mee te kunnen behalen. Vandaar de afwerende en afkeurende reactie van de katholieken respectievelijk christen-democraten, die er slechts verlies (ter linkerzijde) van konden verwachten. Voor de progressieven zou een verslechterende verhouding met de christelijke partijen geen bezwaar zijn, indien zij maar uitzicht konden hebben op een eigen parlementaire meerderheid. Dit heeft er echter nooit ingezeten en het is verrassend te moeten constateren dat het verlangen naar regeringsverantwoordelijkheid op korte termijn zowel in de jaren twintig als recentelijk gecombineerd werd met een streven naar een eigen meerderheid, die in geen velden of wegen te bekennen was.⁽³⁶⁾ Zolang een linkse meerderheid er niet in zat, was samenwerking met het politieke centrum geboden, waarvandaan nu juist de winst moest worden gehaald. Door de verdeeldheid in het politieke midden in beide periodes rook "links" evenwel zijn kans om dit dilemma te omzeilen. Sterker: de desintegratie van het politieke centrum moest actief bevorderd worden. Het eenheidsstreven van de christen-democraten moest gedwarsboomd worden, niet alleen door het centrum van onderop geruisloos electoraal leeg te zuigen, maar ook door er zich openlijk tegen af te zetten en bij de top in te breken. Dit laatste is in beide gevallen een tactische blunder gebleken. Onvoldoende is gerealiseerd wat het eenheidsstreven voor de betrokkenen inhield. Juist de forse aanvallen van buitenaf op de RKSP en het CDA in wording, hebben er toe bijgedragen dat de interne moeilijkheden overwonnen werden, waardoor de linkse partijen voor lange tijd geconfronteerd worden met een vijandig gezinde partij, zonder welke zij in de praktijk geen coalitie kunnen vormen. Natuurlijk, enige ergernis over het gedrag van de christelijke partijen, zoals bijvoorbeeld in de 'Nacht van Schmelzer', was begrijpelijk. Maar een positie op de flank van het politieke spectrum vereist een ingehouden stijl van opereren ten opzichte van het centrum, om een mogelijke coalitievorming niet te frustreren. Dit psychologische element is evenwel in beide periodes schromelijk verwaarloosd, terwijl het onzekere eenwordingsproces de christelijke partijen hier extra gevoelig voor maakte. De openlijke pogingen om de progressieve vleugels van de RKSP en het CDA over te halen met de linkse partijen samen te werken of er zelfs toe over te stappen, kan nog beschouwd worden als een normaal patroon in de strijd om de gunst van de kiezers, al waren zij in het licht van het eenheidsstreven niet erg subtiel. De botte pogingen om via een kabinetsformatie in die eenheid in te breken, hebben echt kwaad bloed gezet. De formatie-poging van de VDB-er Marchant is hierboven reeds aangeduid. Toen konden de centraliserende werking van het katholicisme en politieke krachtsverhoudingen deze poging in de kiem smoren. Bij de formatie van het kabinet-Den Uyl (1973) door Burger lag het anders. Het nog relatief jonge eenheidsstreven kon niet voorkomen dat de amalgerende groepen tegen elkaar werden uitgespeeld. Binnen christen-democratische kring is Burgers' formatie

vooral ook gezien als een poging de gekoesterde eenheid te bruskeren.⁽³⁷⁾ Hij leek daarin te zijn geslaagd, maar het hierop volgende triomfalisme van de PvdA, versterkt door de verkiezingswinst van 1977, deed de CDA-gelederen sluiten in een afwijzing van de socialisten. De kleine groep progressieve CDA-Kamerleden, de zogeheten 'dissidenten' of 'loyalisten', verloor haar invloed bij gebrek aan steun vanuit de achterban. Hoe anders verging het de VVD: zonder zich al te zeer tegen de christelijke partijen in het midden af te zetten, maar door juist de PvdA aan te vallen, won zij in de jaren zeventig veel extra stemmen, afkomstig van de christelijke partijen en zag zij zich gepromoveerd tot "natuurlijke bondgenoot" van het CDA.

coalitietheorieën en partijpolitieke eenwording

Polarisatie door links en het streven naar een christelijke eenheidspartij in het politieke centrum vormen de belangrijkste elementen van de parallelle van de partijpolitieke verhouding in de jaren twintig met die in de jaren zeventig. In beide periodes mislukte het eerste streven en werd het tweede gerealiseerd, terwijl deze periodes gevolgd werden door tijdperken waarin de christelijke partij(en) als niet-christelijke coalitiepartners meestal slechts liberalen duldden. De sociaal-democraten stonden in het interbellum op regeringsniveau langdurig buiten spel; en vanaf 1977 lijkt de PvdA eenzelfde lot beschoren. Het zou een al te gemakkelijke post eventum-redenatie zijn om te stellen dat de PvdA-leiding met wat meer historische kennis de huidige positie aan de zijlijn van het politieke speelveld had kunnen voorkomen. Er waren immers ook vele verschillen tussen beide periodes. Maar genoemde parallelle kan wel dienen om bestaande coalitietheorieën te nuanceren.

De voornaamste benaderingen ter verklaring van coalitievorming in Nederland zijn die van Lijphart en die van De Swaan.⁽³⁸⁾ In zijn beschrijving van de pacificatie-democratie in de periode 1917-1967 constateert Lijphart⁽³⁹⁾ dat overkoepelende samenwerking op het niveau van elites voorkwam dat het verzuilde bestel aan zijn verdeeldheid ten onder ging. Uit deze visie vloeit voort dat regeringscoalities eigenlijk steeds 'nationale kabinetten' hadden moeten zijn, waarin alle belangrijke stromingen vertegenwoordigd zijn. Dit is weliswaar bijna nooit het geval geweest, maar de kabinetten waren inderdaad vaak breder samengesteld dan getalsmatig noodzakelijk was.

De Swaan heeft dit verschijnsel proberen te verklaren door aan het getals-criterium ook de ideologische afstand van een partij tot een mogelijk te vormen coalitie te koppelen.⁽⁴⁰⁾ In de spel-theoretische benadering van de politiek was eerst uitgegaan van de veronderstelling dat partijen in een coalitie de regeermacht het liefst met zo weinig mogelijk partijen delen, de 'minimal winning coalition'. Vanzelfsprekend was niet elke som van zetelaantallen die een parlementaire meerderheid zou kunnen opleveren aannemelijk. Partijen moesten op genoemde schaal elkaars burens zijn; de zogenaamde closed minimal range coalition. Dan nog bleven er verschillende mogelijkheden over. De Swaan legde daarom de nadruk op de beleidsafstand ('policy distance') tussen de

positie van een partij op een links-rechts schaal en de te verwachten positie van een coalitie op die schaal. Iedere partij streeft er dan naar de beleidsafstand zo klein mogelijk te maken. In Nederland leverde dit een sleutelpositie voor de KVP op, want deze partij kon met partijen ter linker- en ter rechterzijde samenwerken, waardoor door de bank genomen de beleidsafstand van de KVP tot de coalities gering was; en zonder de KVP was een coalitie niet denkbaar.

Opvallend is dat zowel de benadering van Lijphart als die van De Swaan hoofdzakelijk ingaan op de getalsmatige en ideologische verhoudingen tussen partijen, terwijl de verhoudingen binnen de partijen slechts marginaal aan bod komen. Even opvallend is dat in (historische) beschrijvingen van de afzonderlijke kabinetsformaties juist die intra-partijverhoudingen vaak een belangrijke verklarende rol spelen. Natuurlijk, theorievorming impliceert het formuleren van algemene wetmatigheden, geschikt om statistisch getest te worden. Maar wanneer steeds een beroep moet worden gedaan op andere dan in de theorie besloten variabelen om de specifieke uitkomst van het formatieproces te verklaren, lijkt een uitbreiding c.q. nuancering van bestaande coalitietheorieën met vooral intra-partijpolitieke variabelen noodzakelijk. Eenvoudig is dit evenwel niet, te meer omdat voor het doen van een algemene uitspraak het aantal kabinetsformaties relatief gering is, zelfs wanneer ook andere landen worden gezien.⁽⁴¹⁾ Bovendien is de politieke constellatie in Nederland sinds het formuleren van de benaderingen van Lijphart en De Swaan grondig veranderd. Daalder wijst in een recent overzicht van deze veranderingen op de invloed van het polarisatiestreven van met name de PvdA op de coalitievorming.⁽⁴²⁾

In het voorgaande is de averechtse werking van het linkse polarisatiestreven tegen de achtergrond van eenheidsstreven in het politieke centrum in twee verschillende periodes beschreven. Deze strevingen waren van even groot - zo niet groter - gewicht voor de vorming van coalities dan het getalscriterium en de "beleidsafstand". Stonden de katholieke arbeidersleiders in de jaren twintig beleidsmatig niet dicht bij de SDAP, terwijl juist zij zich fel tegen samenwerking verzetten? De vertrouwensregel in de parlementaire democratie vereist meerderheidsvorming, waardoor aantallen belangrijk zijn, maar ook zij zeggen niet alles.

Daudt heeft de geringe deelname van sociaal-democraten aan kabinetten proberen te verklaren door een a priori vijandige houding van de partijen in het centrum tegenover de sociaal-democraten te veronderstellen. Hij gebruikte hiervoor Nolens' woorden van de "uiterste noodzaak", die echter - zoals hierboven uiteen is gezet - juist eerder op voorzichtige toenadering tot dan op een verwijdering van de socialisten waren gericht. Daudt's visie is sterk bekritiseerd, al wordt soms gesteld dat zij in de jaren tachtig wel opgeld doet. Maar de vijandige houding van het huidige CDA ten opzichte van de PvdA is niet het gevolg van een a priori negatieve houding, maar is eerder het gevolg van het polarisatiegedrag van de PvdA.

Hiermee is niet gezegd dat ieder polarisatiestreven automatisch leidt tot verminderde regeringskansen, of dat polarisatie niet past binnen de Nederlandse verhoudingen. Dit laatste is een schijnargument: polarisatie is immers bedoeld om verhoudingen te wijzigen.

Binnen een politiek systeem met een numeriek relatief sterk centrum is polarisatie er op gericht dat centrum te verzwakken ten gunste van de partijen op de flanken. Polarisation heeft dus per definitie intra-partijpolitieke implicaties. Dat zij plaats vindt op momenten dat de centrumpartij intern verdeeld is, ligt voor de hand: bij afwezigheid of volledige ineenstorting van het centrum is polarisatie overbodig, bij een krachtige eenheidspartij in het centrum is zij niet haalbaar. Het streven naar een katholieke of christen-democratische eenheidspartij viel niet voor niets samen met pogingen tot polarisatie. Dat in beide periodes de polarisatie van links niet slaagde, heeft zowel te maken met de kracht van het eenheidsstreven als met de wijze waarop deze polarisatie werd nagejaagd. Beide zaken hebben met elkaar te maken. Het voorbeeld van de VVD in de jaren zeventig laat zien dat men heel succesvol kan 'polariseren' als flankpartij - zonder het woord in de mond te nemen - door zich fel tegen de andere grote flankpartij, de PvdA, af te zetten. De politieke waterscheiding die de VVD impliciet beoogde legde zij aan gene zijde van het centrum. Hierdoor was voor christen-democratische kiezers, voor wie het geloof minder bepalend voor het stemgedrag was geworden, de drempel voor overgang naar de VVD laag. De SDAP/VDB en de PvdA hanteerden een tegenovergestelde tactiek. Niet in de eerste plaats de VVD, maar juist het CDA-in-wording was doelwit van aanvallen in de jaren zeventig. De poging om progressieve christen-democraten in het linkse kamp te trekken ging gepaard met een weinig subtiele benadering van op godsdienst gebaseerde politiek in het algemeen. Ook progressieve christen-democraten, die op sociaal-economisch terrein dicht bij de PvdA stonden, voelden zich hierdoor gekrenkt. Een directe overstap naar de PvdA, zoals ter rechterzijde naar de VVD plaatsvond, was voor hen moeilijk te doen. Zij richtten een aparte partij op of zij raakten steeds meer geïsoleerd binnen de christendemocratische eenheidspartij-in-wording, voor wie in deze vijandige omgeving een christelijke grondslag nu juist het bindmiddel bij uitstek was. De wijze van polarisatie, meer dan de polarisatie op zich, heeft - net als in de jaren twintig - geleid tot het avérechtse effect: een versterking van het in beginsel aanwezige, maar nog zwakke eenheidsstreven enerzijds en een door de opgedane 'zielskrenkingen' gegroeide antipathie tegenover de sociaal-democraten anderzijds. Het resultaat is uiteindelijk toch een polarisatie, maar dan met een politieke waterscheiding tussen PvdA en CDA in plaats van dwars door het centrum.

Door onvoldoende rekening te houden met gevoeligheden binnen de potentiële coalitiepartner(s) verkleinden de sociaal-democraten in de jaren twintig en in de jaren zeventig hun regeringskansen. Het 'lot' een flankpartij te zijn vereist nu eenmaal grotere terughoudendheid ten opzichte van de interne partijaanleggenheden van de mogelijke coalitiepartners dan een centrumpartij behoeft te

betrachten. Pas wanneer bij het CDA de geslagen wonden zijn geheeld, de ervaren vernederingen zijn vergeten en de eenheid niet meer zwaar onder druk staat, komt coalitievorming van het CDA met de PvdA anders dan ingegeven door een pure getalsmatige noodzaak, weer in het vizier. Vanzelfsprekend zullen dan ook de uit de coalitietheorie bekende overwegingen van belcids- en getalsmatige aard een rol spelen. Maar de uitkomst is dan het resultaat van een normale politieke strijd om zoveel mogelijk invloed te verwerven en niet zozeer van een a priori negatieve houding ten opzichte van de sociaal-democraten, zoals verwoord in Daudt's 'theorie van de uiterste noodzaak'.

noten

1. H. Daudt, "De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945" in: Nederland na 1945: beschouwingen over ontwikkeling en beleid, Deventer, 1980, blz. 178-197; dit hoofdstuk is door Daudt nader uitgewerkt in 1985 in een rede voor de Koninklijke Akademie voor Wetenschappen.
2. K.L.L.M. Dittrich en R.B. Andeweg, "De mythologie van het meerderheidsdenken, in: Socialisme en Democratie, jrg. 39 (1982), blz. 324-332. H. Daalder, "Het parlement: arena of institutie", in: Ruud Koole (red.), Binnenhof binnenste buiten: slagen en falen van de Nederlandse parlementaire democratie", Weesp, 1986; J.Th.J. van den Berg, "Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming in Nederland", in: Acta Politica, 1986/3, blz. 265-290.
3. Zie J. Bosmans, "Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973", in: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, deel 101 (1986), no. 1, blz. 21-37; in het voorjaar van 1987 verschijnt tevens hierover van zijn hand een bijdrage in Acta Politica, dat nog enkele bijdragen over de leer van de uiterste noodzaak zal bevatten.
4. J. Bosmans, op.cit.
5. Anneke Visser, Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958, Amsterdam, 1986.
6. Brief van Nolens, geciteerd in: G. Puchinger, Colijn en het einde van de coalitie, deel II, Kampen, 1980, blz. 453.
7. Geciteerd bij J.P. Gribling, Willem Hubert Nolens 1860-1931: uit het leven van een Priester-Staatsman, Assen, 1978, blz. 141.

8. Deze toevoeging zou men kunnen interpreteren als een afzwakking van de uitspraak. Maar komend uit de koker van de rechtervleugel van de RKSP, moet deze wijziging als een verscherping van de uitspraak worden beschouwd. Immers, samenwerking met socialisten was in de ogen van die rechtervleugel zeer ongewenst, maar zou, indien het niet anders kon, geneutraliseerd moeten worden door een derde partij in de coalitie. De VDB viel hierbij vanzelfsprekend af en van de CHU, de ARP en de Vrijheidsbond was geen animo te verwachten. De deur naar samenwerking met socialisten was dichtgedaan en van het extra slot van een noodzakelijke derde coalitiepartner voorzien. Het onderwerp coalitievorming was destijds zeer actueel, omdat de christelijke coalitie 50 van de 100 Kamerzetels bezette, hetgeen niet erg comfortabel was.

9. Gribling, op.cit., blz. 142.

10. J. Rogier, "Willem Nolens", in: Katholiek Staatkundig Maandschrift, jrg. 14, no. 7, september 1980, blz. 223-242

11. Zie voor een historisch overzicht met name: J.P. Gribling, "Uit de geschiedenis van de RKSP", speciaal nummer van Politiek Perspectief, november/december 1976. Zie ook: J.P. Gribling, Willem Hubert Nolens, Hfst. 4, blz. 126-150, met grotendeels dezelfde tekst. Voor de latere periode, zie ook: Ed Janssen, "De Rooms-katholieke Staatspartij en de crisis, 1930-1940", in: Jaarboek Katholieke Documentatie Centrum 1975, blz. 39-79.

12. Oud, P.J. Het jongste verleden, Assen, 1968 (2e druk), dl. III, blz. 5-6; ook: Gribling, Uit de geschiedenis van de RKSP, blz. 44.

13. Zie Henri J.G. Beunders, Weg met de vlootwet! De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923, Bergen, 1984, blz. 189-193.

14. Beunders, op.cit.

15. S. Stuurman, Verzuiling, kapitalisme en patriërhaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland, Nijmegen, 1983.

16. A. Lijphart, Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek, Amsterdam, 1984 (5e druk), blz. 27.

17. H. Daalder, Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek, Assen, 1974, blz. 23.

18. Ibidem

19. Stuurman, op.cit., blz. 189.

20. Voor een kort, verhelderend overzicht van deze ontwikkelingen zie: Beunders, op.cit., blz. 123-128.
21. De RK Volkspartij kwam voort uit de zgn. 'Ultrem'groep, waarin de progressieve vleugel inclusief de arbeidersleiders zich binnen de Algemene Bond hadden georganiseerd. De arbeidersleiders bleven overigens binnen de Algemene Bond.
22. H. Roland Holst, Kapitaal en Arbeid in Nederland, Rotterdam, 1932, dl. II, blz. 237. Zie ook G. Harmsen en B. Reinalda, Voor de bevrijding van de arbeid; beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging, Nijmegen, 1975, tabel 2, blz. 430-431.
23. Beunders, op.cit., blz. 125.
24. Recentelijk was een discussie gevoerd over het processieverbod, dat de katholieken wensten op te heffen. De protestanten waren er voor, zodat alleen samenwerking van katholieken met niet op godsdient gebaseerde partijen de opheffing van het verbod zou kunnen bewerkstelligen. Het "recht op godsdientuitoefening buiten de gebouwen en de besloten plaatsen" zou in dat geval "uit handen van" de sociaal-democraten verkregen zijn. Vgl.: J.H. Schaper, De strijd van '22; verkiezingsgids van de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland, Amsterdam, 1922, blz. 405-408
25. Letterlijk zei Nolens: "Wij zullen ook de vraag hebben te beantwoorden, of wij steun kunnen verlenen aan welk Kabinet dan ook, voortgekomen uit groepen aan welker medewerking de opheffing van dezen gezantschapspost zou zijn te wijten". G. Puchinger, Colijn en het einde van de Coalitie, blz. 385. De Christelijk-historischen vatten Nolens' toespraak dan ook in eerste instantie op als tegen hen gericht in plaats van tegen de linkse partijen.
26. G. Puchinger, Colijn en het einde van de Coalitie, blz. 452.
27. De christelijk-historische Beelaerts van Blokland sprak in dit verband nog mild van "linkse kwajongenspolitiek" (Puchinger, Colijn etc., blz. 382). Schaper, binnen de SDAP toch gematigd, had in zijn verkiezingshandboek voor de verkiezingen van 1922 o.a. geschreven: "de democratische katholieke arbeiders moeten zelf weten of zij in hun coalitie-vet willen smoren of met de arbeiders van alle andere schakeeringen de Ned. Politiek willen verfrischen", op.cit., blz. 247. Subtiel is anders.
28. Nolens had overigens de fractie weinig gelegenheid geboden hierover te discussiëren. Progressieve katholieke Kamerleden hadden wel enige bedenkingen gehad, maar stemden toch met de verklaring in. (G. Puchinger, Colijn etc., blz. 394, noot 26, 27).

29. P.J. Oud, Het jongste verleden, Assen, 1968, dl. III, blz. 78-79.
30. Zie voor een overzicht: De groei naar het CDA: momenten en impressies uit dertien bewogen jaren, Franeker, 1980; zie ook: P.L. van Enk, De aftocht van de ARP. Jaren van strijd tussen macht en beginsel, Kampen, 1986.
31. Zie voor gegevens betreffende de electorale ontwikkelingen per stroming: H. Daalder, K.L.L.M. Dittrich en J.G. Bosman, "Verkiezingsuitslagen", in: Compendium voor politiek en samenleving in Nederland, Alphen aan den Rijn, 31.1986-... . Hfst. A1300, tabel 15.
32. Zie o.a. P.J. Oud, Het jongste verleden, deel III, blz. 20.
33. E. van Thijn, "Van partijen naar stembusaccorden", in: E. Jurgens e.a. (red.), Partijvernieuwingen? Open Brief 2, Amsterdam, 1967, blz. 54-73.
34. De nadruk op een links-rechts verdeling, die partijorganisatie op andere dan sociaal-economische gronden afwijst blijkt onder andere uit de omschrijving van het begrip polarisatie door de Nieuw Linkser Hans van den Doel: "Polarisatie is het aan de oppervlakte brengen van scheidslijnen, i.c. sociaal-economische, die zich reeds lang onder water bevinden"; zie zijn "Confessionalisme en polarisatie", in: Socialisme en Democratie, 1971, blz. 189.
35. Sartori behandelt in zijn Parties and party systems, Cambridge, 1976, verschillende kenmerken van politieke systemen met 'polarized pluralism'. Het vijfde kenmerk dat hij noemt is "the likely prevalence of the centrifugal drives over the centripetal ones. The characteristic trend of the system is the enfeeblement of the center, a persistent loss of votes to one of the extreme ends (or even both)" (blz. 136)
36. De SDAP, die in 1913 nog regeringsverantwoordelijkheid geweigerd had, verklaarde zich in juli 1921 bereid een coalitie met katholieken te willen overwegen (Schaper, a.w., blz. 247)
37. Zie bijv.: De groei naar het CDA, Franeker, 1980.
38. Zie voor een overzicht o.a.: R.B. Andeweg, Th. van der Tak en K. Dittrich, "Government Formation in the Netherlands", in: Richard T. Griffiths (ed.), The Economy and Politics of the Netherlands since 1945, Den Haag, 1980, blz. 223-249.
39. Lijphart, op.cit., met name blz. 188 e.v.
40. A. de Swaan, Coalition Theories and Cabinet Formation, Amsterdam, 1973; van dezelfde auteur: "The Netherlands: Coalitions in a Segmented Polity", in: E.C. Browne en John Dreijmanis (eds.), Government Coalitions in Western Democracies, New York/London, 1982, blz. 217-236.

41. De Swaan, op. cit. (1982), blz. 235, spreekt van ongeveer 200 historische gevallen. Hij erkent daarmee de beperkingen van de theorievorming: "Moreover, even now historical change, institutional diversity,, ideological variety, and personal ideosyncracies have had to be ignored in order to force these events into a common pattern that could be used for the purpose of statistical testing".

42. Hans Daalder, "Changing Procedures And Changing Strategies in Dutch Coalition Building", in: Legislative Studies Quarterly, XI, 4, November 1986, blz. 507-531. Zie ook J.Th.J. van den Berg, "Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming in Nederland", in: Acta Politica, 1986/3, blz. 265-290.